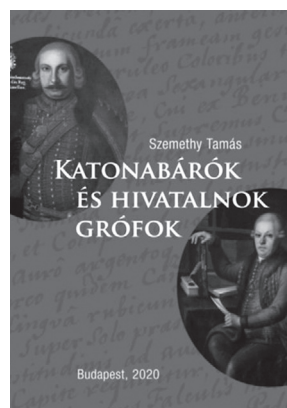


A 18. századi társadalmi elit átalakulásáról új megközelítésben

Szemethy Tamás: *Katonabárok és hivatalnok grófok. Új arisztokraták a 18. századi Magyarországon.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020. 479.

„Az ember a bárónál kezdődik” – juthat eszünkbe Szemethy Tamás könyvét lapozgatva egy, a 19. században népszerű – Metternich kancellárnak, mások szerint Windisch-Grätz herceg tábornagnak tulajdonított – szállóige. A szerző a magyar főnemesség 18. századi felhígulásának történeti szakirodalmunkban bevett toposzának árnyalására vállalkozott, elsősorban a prozopográfia eszköztárát alkalmazva könyvében. A korábbi szakirodalom a magyar főnemesség létszámának jelentős növekedéséről, a címek inflációjáról, a régi arisztokrata elit kasztszerű elzárkózásáról írt anélkül, hogy alapkutatásokra támaszkodhatott volna e témában.¹ Az utóbbi években a hazai kutatók körében megelégnélkül a 18. századi politikai elit társadalomtörténete iránt érdeklődés: ezt számos önálló tanulmány- és konferenciakötet, illetve doktori disszertáció is jelzi.² Ebbe a sorba illeszkedik Szemethy Tamás hiánypótló munkája, amely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának hallgatójaként 2020-ban megvédett doktori disszertációján alapszik.³



A kötet fő forrásbázisát a Magyar Kancelláriai Levéltár anyagában őrzött Királyi Könyvek (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) főnemesi rangemelő bejegyzései képezik. Ezt a szerző szerencsésen egészítette ki a folyamadók kérvényeit tartalmazó kancelláriai állagok anyagának (*Conceptus expeditionum, Acta generalia*), és más bécsi (Österreichisches Staatsarchiv) és hazai közgyűjtemények (Budapest Főváros Levéltára, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára) iratainak elmélyült elemzésével.

A kötet értekező része módszertanát tekintve két nagyobb egységből áll: a prozopográfiai elemzéseket tartalmazó első, és a három személyre koncentrált, mélyfúrás-jellegű, esettanulmányokat csokorba szedő második részből. Számba veszi az 1711 és 1799 közötti magyar bárói és grófi rangemelőket, vizsgálja a rangemlések uralkodói motivációit, igyekszik elkülöníteni a tipikus és atipikus pályáveket, amelyeket egy jól használható személyi adattárral egészített ki. Az eddigi

¹ WELLMANN, 1941; BARTA, 2000.

² SZIJÁRTÓ-SZÜCS (SZERK.), 2012; DOBSZAY-FORGÓ-BERTÉNYI-PÁLFFY-RÁCZ-SZIJÁRTÓ (SZERK.), 2013; SZIJÁRTÓ 2017; DOBSZAY-H. NÉMET-SZIJÁRTÓ (SZERK.), 2020.

³ SZEMETHY, 2020.

szakirodalmi becslésekhez képest Szemethy Tamás jóval kisebb csoportot azonosított újarisztokrata címszerzőként (76 család 91 tagját). Annál meglepőbb ez az eredmény, hogy a szerző számba veszi a vizsgált korszakban felemelkedett, de a 19. század elejéig kihalt, újarisztokrata családokat (17 család), és megállapítja, hogy a vizsgált csoportból hosszú távon csak 54 új família maradt benn a magyar társadalmi elitben. A szerző külön vizsgálta a katonai és hivatalnoki karriereket, illetve a bárókhoz képest magasabb presztízsűnek tekintett grófokat. A rangemelési gyakorlatban mindkét csoport esetén jól indokolt időbeli szakaszhatárt húzott meg: a katonáknál ez az osztrák örökösödési háborút követő hadügyi reformok és a katonai érdemeket jutalmazó Mária Terézia Rend megalapítását követő 1758-as esztendő, a hivatalnokoknál pedig az újarisztokrata elit országos vezető pozíciókba kerülésének elméleti szakaszhatára, az 1770. év lett.

Szemethy Tamás a karrierutak elemzésénél számos körülményt vett figyelembe, így a konkrét katonai vagy hivatali érdemeket, a családi és házassági kapcsolatokat, a vagyoni helyzetet, a birtokok földrajzi elhelyezkedését, a felekezeti kötődést, de azt is, hogy az illető mely életszakaszában lépett a főnemesség soraiba. Ezen túl az egyes karrierpályák értékelésekor véleményem szerint érdemes lett volna az országgyűlési szereplést is megvizsgálni. A hivatalnoki pályafutások megítélésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni a rendekkel szembeni országgyűlési szerepvállalást, így az udvar számára a diéták alatt hasznos szolgálatokat végző lojális személynökök (Száráz György, Grassalkovich Antal, Fekete György, Koller Ferenc) pályáját, vagy a Királyi Tábla egyes tagjainak (például Rudnyánszky József) szerepvállalását. Hasonlóképpen a protestáns újarisztokratáknak az országos és regionális hivatalokból 1781 előtt kiszorított, de az országgyűlések idején a kormányzat mellett kiálló aktív csoportjának (például Jeszenák család, idősebb Prónay Gábor, idősebb Ráday Gedeon) tevékenysége azt a benyomást erősíti, hogy az esetek egy részénél ez a szempont sem hagyható figyelmen kívül, ha jobban meg akarjuk érteni a rangemelések logikáját.

A szerző a rangemelésekkel kapcsolatos alap kutatásai alapján árnyalja a szakirodalom azon véleményét, hogy a 18. század második felében elitcsere vagy a társadalmi elit felhígulása következett volna be. Szemethy Tamás szerint így inkább az elit átalakulásáról, kibővüléséről van szó.⁴ A patrónusi-rokoni segítség mellett a 18. század második felére megerősödött az egyéni érdem alapján történő – meritokratikus – szempontrendszer a főúri rangemeléseknél. A század első felének bárói címadományainál túlnyomórészt jómódú köznemesi családok fiai vannak képviseltetve, sok esetben nem is apjuk, hanem anyjuk, illetve feleségük, gyakran már arisztokrata rangú familiáinak társadalmi súlyának köszönhetően. A század egészét tekintve 63 báróból 37 volt hivatalnok, de ebből is 1770-ig hivatali érdemeik miatt ténylegesen csak 15 nyert báróságot. Az 1770 után rangemelését nyert hivatalnok-bárók (hat fő) jellemzően nem szakértelmük, hanem vagyonuk és családi kapcsolatrendszerük miatt nyertek báróságot: köztük már egyetlen országos méltóságviselő sincs, és a század első felében is csak egy fő, a személynökségig emelkedő

⁴ A szerző az 1770-es belső szakaszhatár meghúzásában támaszkodhatott egy korábbi, a 18. századi főméltóságviselőket vizsgáló kutatás eredményeire, amely szerint az új hivatali főnemességnek a régi elittel szembeni térnyerésének kezdete az 1770-es évek első felére tehető: CSERPES-SZIJÁRTÓ, 2010.

Száraz György számítható közéjük. Meglepő módon a rangemeltek kuruc múltja nem volt gátja későbbi társadalmi felemelkedésüknek, sem a katonák, sem a hivatalnokok esetén. Az 1758 előtti bárói rangemelésben részesült tíz katonatiszt közül ténylegesen csak három fő mutatható fel jelentős katonai érdemeket, ők viszont a tábournoki kar tagjai voltak, mind katonacsaládból származtak és elegendő vagyoni alappal rendelkeztek ahhoz, hogy saját költségükön ezredeket állítsanak fel a lengyel és az osztrák örökösödési háborúk során. A vagyoni és társadalmi értelemben vett elittől a legmesszebbre az 1758 után bárói címadományban részesült katonatisztek csoportja került, ám a meritokratikus elv az ő kitüntetésüknél érzékelhető a leginkább: többen vannak körükben a szerényebb anyagi helyzetű városi polgári és kismemesi származásúak, valamint (az 1780-as évektől) protestáns és görögkeleti vallásúak. A század második felének katonabárói (16 fő) közül többen (tíz fő) nyerték el katonai érdemeiknek köszönhetően a Mária Terézia Rendet, bár a közhiedelemmel és az osztrák gyakorlattal ellentétben a rendjel lovagkeresztjének elnyerése nem jogosított a magyar bárói cím automatikus és taksafizetés nélküli elnyerésére – állapítja meg a szerző. A rangemeltek között II. József uralkodása előtti időszakban a vallási diszkrimináció miatt nincsenek protestánsok: a jómódú köznemesi vagy nagybirtokos családból származó protestáns familiák uralkodói beemelése a társadalmi elitbe csak az 1781 utáni években következett be (Jeszenák, Podmaninczky, Ráday, Vay család). Jellemző adat, hogy a „kalapos király” egy kivételével mind protestánsokat tüntetett ki bárói címmel.

Az előkelőbb és exkluzívabb grófi cím megszerzése III. Károly idején és Mária Terézia uralkodásának első felében (pontosabban 1754-ig) két lépcsőben történt, vagyis az újabb rangemelés a bárói cím elnyerését követően vált lehetségessé (kilenc fő). A királynő uralkodásának második felében megváltozott az adományozási gyakorlat: ekkor már egyetlen lépcsőben rögtön grófi címet kaptak az erre érdemesek. Az ily módon rangemeltek meghatározó része (12 fő) hivatali érdemeiért kapta a grófi címét: ők többnyire Mária Terézia magyar főhivatalnokai, akik az 1760-as, 1770-es évektől szereztek – jórészt rögtön – grófi címet. E jól megkülönböztethető csoport tagjai az uralkodónő reformjainak hazai megvalósításában szereztek elvülhetetlen érdemeket. (Katonai szerepvállalásukért csak kivételesen, négy esetben kaptak grófi rangot a korban). Vagyoni helyzetüket tekintve dominánsan jómódú köznemesi és nagybirtokos családokból származtak, ilyen szempontból kollektív profiljuk nem különbözött sokban az 1770 előtt felemelt bárókéétól. A feltárt csoport egészéhez képest a sokak által ismert Grassalkovich Antal vagy Hadik András életútja, alacsony sorból való gyors felemelkedése látványos, de mégis atipikus volt.

Ezután az atipikus újarisztokratákról (két egyházi renzhez tartozó és egy kereskedő) három mélyfúrás-jellegű életrajzi esettanulmányt olvashatunk, amelyek az általánostól eltérőnek látszó korabeli érvényesülési lehetőségekre és az egyéni motivációkra mutatnak rá. Luzsénszky István szepesi prépost, váradi püspök bárói címszerzését és felívelő karrierjét Csáky Imre kalocsai érsekhez és váradi püspökhöz fűződő kliensi szolgálatainak köszönhetette, amelyet az egyházmegye újjászervezése és birtokainak adminisztrálása során fejtett ki. A zenggmódrosi püspökről, Chiolich György Farkasról szóló fejezet a horvátországi Zengg kikötővárosában számos hivatali és gazdasági visszaélést elkövető és magánéleti kicsapongásáról is hírhedté vált módos, nemesített polgárcsaládból származó

főpapról szól, aki saját helyi hatalmi törekvéseit igyekezett legitimálni a nagyobb tekintélyt és hatalmat jelentő, de csak saját személyére szóló bárói rang megszerzésével. A harmadik esettanulmány a korszakban egyedülálló módon hadi szállítói szolgálatainak ellentételezéseként 1794-ben bárói címet nyert Horváth (Manduka) Mihály görög származású magyarországi (gyöngyösi, majd pesti) kereskedőről szól, aki felhalmozott tőkét városi és vidéki ingatlanokba fektette, de sokkal inkább tekinthető mentalitását és kapcsolatrendszerét tekintve továbbra is a „vállalkozók előfutára”-nak, mint büszke főnemesnek.

A kötet konklúziója a tartalmi összegzésen túl újabb összefüggések felrajzolására ad alkalmat a szerzőnek. A rangemelt személyek házastársainak vizsgálata alapján megállapítja, hogy minden rangemelt alcsoportnak (a hivatalnok- és katonabáróknak és a grófoknak is) végig a század folyamán szinte ugyanolyan nehéz volt a befogadó régi főnemességgel elfogadtatnia magát, házastársaik többsége továbbra is a köznemességéből került ki. A katonatisztek körében (főként a Habsburg Monarchia soknemzetiségű hadseregének köszönhetően) a korszak második felében nőtt a honfiúsított külföldiek, az *indigenák* száma. Az újarisztokraták gyermekeinek nemzedéke házassági kapcsolatait tekintve már sokkal közelebb került a hagyományos arisztokráciához, és távolodott a köznemességtől. Így például a legnagyobb arányban a hierarchia csúcsán álló grófok utódai tudtak a régi főnemességgel és az *indigena* családok sarjaival házasságra lépni, míg legkisebb mértékben ez az 1770 után rangemelt hivatalnok bárók utódainak sikerült: közöttük továbbra is a köznemesi házastársak voltak a legkedveltebbek. A szerző ugyancsak itt próbálja meg egy-egy adott vármegyéhez és régióhoz kötni a főrangú családokat: ebből kiderül, hogy (a korszakkal kapcsolatos szakirodalmi véleményekkel ellentétben) a Dunától nyugatra és ettől keletre-északkeletre fekvő magyarországi vármegyékből nagyjából hasonló arányban kerültek ki, illetve (főként a Mária Terézia uralma második felétől megnövekvő címadományozásoknak köszönhetően) egy harmadik régióból, a horvát-szlavón vármegyékből, illetve a Határőrvidékről érkeztek újarisztokraták (az összes adományozott 10%-a).

Végül néhány, főként az adattári részt illető apróbb hibára, tárgyi tévedésre hívnám fel a figyelmet. Mindezek valószínűleg a régebbi lexikonok adatainak automatikus átvételéből és a Királyi Könyvek sokszor kétértelmű bejegyzéseiből adódtak, de az újabb szakirodalom ismeretében elkerülhetőek lettek volna. Így például a rangemelt Majláth József apja, idősebb József valójában nem a hétszemélynökséig, hanem csak Királyi Tábla ülnökséig jutott hivatali karrierje során (430.), Brunszvik Antal születési éve saját kéziratos önéletrajzi írása szerint nem 1718, hanem 1709 (420.), Száraz György és Festetics Pál nem a pozsonyi Magyar Kamaránál, hanem a Bécsben székelő Udvari Kamaránál teljesített szolgálatot. (283; 435.)

Az alapos forrásismeretről és jó elemzőképességről tanúságot tevő szerző egy eddig nem, vagy csak sztereotípiák alapján ismert társadalmi csoportról adott kollektív portrét igényes kiállítású könyvében. A kötet főhőseiről készült, a főúri ősgalériák részét képező, itt illusztrációként szerepeltetett, de szakmunkákban is szinte ismeretlen festményei, illetve a főnemesi címért benyújtott kérvények, továbbá a címertervek kellemes és hasznos időutazásra csábítják az elmélyült olvasót.

Nagy János

Felhasznált irodalom

BARTA

2000 BARTA János: *A tizennyolcadik század története*. Budapest, Pannonica, 2000.

CSERPES-SZIJÁRTÓ

2010 CSERPES Tünde – Szijártó M. István: Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. *Századok*, 144. (2010) 5. sz. 1225–1261.

DOBSZAY-FORGÓ-BERTÉNYI-PÁLFFY-RÁCZ-SZIJÁRTÓ (SZERK.)

2013 DOBSZAY Tamás – FORGÓ András – ifj. BERTÉNYI Iván – PÁLFFY Géza – RÁCZ György – SZIJÁRTÓ M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Budapest, Argumentum, 2013.

DOBSZAY-H. NÉMETH-PAP-SZIJÁRTÓ (SZERK.)

2020 DOBSZAY Tamás – H. NÉMETH István – PAP JÓZSEF – SZIJÁRTÓ M. István (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Budapest–Eger, Magyar Nemzeti Levéltár – Eszterházy Károly Egyetem, 2020.

SZEMETHY

2019 SZEMETHY Tamás: *A magyarországi új arisztokraták társadalmi helyzete 1711-től 1799-ig. Doktori disszertáció*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2019. Kézirat.

SZIJÁRTÓ-SZÜCS (SZERK.)

2012 SZIJÁRTÓ M. István – SZÜCS Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012.

SZIJÁRTÓ

2017 SZIJÁRTÓ M. István (szerk.): *Az indigenák*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017.

WELLMANN

1941 WELLMANN Imre: Az udvari ember. In: *Magyar művelődéstörténet. Barokk és felvilágosodás. 4. köt.* Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1941. 279–306.